

Віктор Савка*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи,
Національний університет «Львівська політехніка»***Viktor Savka***Ph.D. in Sociology, Associate Professor at Department of Sociology and Social Work,
Lviv Polytechnic National University*

ЧИННИКИ ДИНАМІКИ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ

У статті на основі аналізу публікацій зарубіжних та вітчизняних авторів, зокрема представників неоінституційного напрямку, зроблено спробу визначення основних чинників модернізації соціальних інституцій та інституційної системи суспільства. Як основний у системі цих чинників розглядається фактор трансформації цінностей, прийнятих певним суспільством. Окрім того, в роботі аналізуються такі чинники, як конфлікт між сутнісним наповненням та організаційним оформленням соціальних інституцій, дія агентів соціальних інституцій (індивідуальних та групових), а також акцентується проблема різних рівнів раціональності як чинника модернізації сучасного суспільства, атрибутивними рисами якого є невизначеність та прогресуюча індивідуалізація соціального життя.

Ключові слова: соціальна інституція, чинники трансформації соціальних інституцій, модернізація.

In the article, based on the analysis of foreign and local authors' publications, including representatives of neo-institutional direction was made an attempt to identify the main factors of transformations of social institutions and institutional system in the context of modernization processes that take place in the Ukrainian society. Transformation of values accepted by the society is considered as a major factor in the system of these factors. Except for this, such factors as conflict between the essential content and institutionalization of social institutions, the effect of social institutions agents (individual and group) are analyzed in the article. Also the problem of different levels of rationality as a factor of modernization of today's society, which attributive features are uncertainty and progressive individualization of social life.

Keywords: social institution, the factors of social institutions transformation, modernization.

В статье на основе анализа публикаций зарубежных и отечественных авторов, в частности представителей неоинституционального направления, сделана попытка определения основных факторов модернизации социальных институций и институциональной системы общества. Как основной в системе этих факторов рассматривается фактор трансформации ценностей, принятых обществом. Кроме того, в работе анализируются такие факторы, как конфликт между сущностным наполнением и организационным оформлением социальных институций, действие агентов социальных институций (индивидуальных и групповых), а также акцентируется проблема разных уровней рациональности как фактора модернизации современного общества, атрибутивными чертами которого являются неопределенность и прогрессирующая индивидуализация социальной жизни.

Ключевые слова: социальная институция, факторы трансформации социальных институций, модернизация.

Одним із найістотніших напрямків модернізації суспільства є цілеспрямоване осучаснення його інституційної системи. Теоретики раннього модернізму розглядали цю проблему переважно у спрощеному вигляді: як перенесення модерних зразків інституцій у суспільства, що піддаються осучасненню, з подальшим автоматичним вдосконаленням суспільств під дією цих «прищеплених» інституцій.

Сучасні автори, наприклад Ф. Фукуяма, при розгляді можливостей перебудови інституційної системи суспільств, що модернізуються, акцентують увагу на необхідності врахування ментальності, особливостей соціокультурної ситуації суспільства-реципієнта, неможливості неорганічного поєднання нових інституцій та немодерного соціуму.

Таким чином, виникає проблема пошуку оптимальних шляхів формування, а, отже, і визначення реальних чинників осучаснення соціальних інституцій як одного з виявів та одночасно напрямків модернізації суспільства. Теоретико-методологічною основою цього пошуку, на наш погляд, може бути неінституційна теорія, яка, на відміну від традиційного інституціоналізму, фокусує дослідницьку увагу саме на динамічних характеристиках соціальних інституцій, визначенні їхніх причин та чинників, аналізі виявів та осмисленні наслідків інституційних трансформацій.

Класики соціології, зокрема Е. Дюркгайм та Т. Парсонс, розглядали соціальні інституції як своєрідні гарантії сталості соціуму, акцентуючи увагу на стабільності їхніх форм та змістовного наповнення.

Цілком очевидно, що в умовах сучасного світу, суперечливого у своїй динаміці, зростає потреба в аналізі всіх соціальних підсистем з точки зору їхньої змінності, все нових викликів та ризиків, які постають як результат соціальних трансформацій. Тому в сучасних соціологічних, політологічних та економічних концепціях, які акцентують саме на інституційному аналізі, зокрема в неінституційних теоріях, увага звертається перш за все на динамічні виміри соціальних інституцій, взаємну зумовленість трансформацій інституційної системи та соціуму в цілому. «Інституційна зміна визначає шлях, яким суспільства розвиваються в часі, і тому є ключем до розуміння історичної зміни» [1, с. 11].

В останні роки проблеми динаміки соціальних інституцій стали предметом уваги і вітчизняних дослідників, зокрема С. Макеєва та Є. Головахи. Так, в одній із публікацій С. Макеєва проаналізовано ефекти інституційних трансформацій пострадянського соціуму, зумовлені відтворенням у ньому патогенних (за визначенням автора) інституційних

структур [2], а в роботі Є. Головахи сформульовано закони інституційних змін на прикладі сучасних пострадянських суспільств, зокрема українського [3]. Проте, маючи предметом аналізу основні напрямки змін інституцій та їхній вплив на суспільство, автори не зосереджують уваги на чинниках цих трансформацій, які не лише ініціюють інституційні зміни, але і визначають їхні вектори.

Метою даної статті є визначення основних чинників трансформації інституцій та інституційної системи як факторів динаміки сучасного суспільства. Досягнення цієї мети, на наш погляд, дозволить знайти відповідь на запитання: чому інституції, які модернізуються і призначені модернізувати соціум, набувають такого змісту і таких форм, які не завжди дозволяють досягнути задекларованих цілей?

Розгляд означеної проблеми, на нашу думку, слід вести в рамках, визначених наступними методологічними положеннями:

- соціальні інституції, як і інші соціальні феномени, завжди мають історичний характер. Це передбачає визнання фактів змінності соціальних інституцій разом із трансформаціями соціального середовища, складовими частинами якого вони є, а також того, що, будучи соціальними феноменами, а, отже, органічною частиною соціуму, соціальні інституції підлягають трансформуючій дії тих же чинників, які впливають на зміни у всій системі в цілому і змінюються разом з нею;

- соціальні інституції є соціокультурними феноменами, тобто, з одного боку, вони прив'язані до певного соціокультурного середовища, в якому ці інституції сформувалися та функціонують і в якому набувають оригінальних форм та змісту, а з іншого, будучи органічною частиною однотипних соціальних систем, інституції, які діють в них, мають, принаймні частково, спільні, аналогічні характеристики. Зрештою, це спільне, родове і є підставою для трактування їх саме як соціальних інституцій: суспільних феноменів, що виникли як способи задоволення однакових потреб, виконують аналогічні функції та трансформуються під впливом однотипних чинників. Виходячи з цього положення, певні соціальні інституції, можуть бути відтворені в інших суспільствах. Проте цей процес потребує обов'язкової взаємної адаптації інституцій до соціального простору та всіх компонентів суспільної системи до новопосталих інституцій. Основною проблемою тут, на наш погляд, є питання, наскільки нова соціальна інституція, адаптуючись до соціуму, збереже свої сутнісні риси, а, отже, передасть їх іншим структурним компонентам суспільства з метою їхньої модернізації;

• цілком очевидним є факт, що неоднорідність, композитний характер суспільств як соціальних систем є причиною того, що вони, особливо в періоди неорганічної модернізації, спроби «наздогнати» інші суспільства, які видаються більш успішними, принаймні якийсь час розвиваються несистемно. Це означає, що одні сегменти суспільного простору модернізуються повніше та швидше, в той час як інші відстають від них, можуть ставати певним гальмом у модернізації суспільства в цілому чи навіть провокувати ситуацію «повернення назад», до вихідних форм. Такий реванш застарілого і віджилого не може бути повним, оскільки «оновлені традиційні» форми суспільної організації накладаються на ті частини, зміни в яких набули невідворотного характеру, завдяки чому стають дійсно модерними, такими, що органічно відповідають новим потребам та визначаються ними. В результаті отримуємо химерний симбіоз «нового» та «традиційного». На цей момент звертали увагу Є. Головаха та Н. Паніна, опрацьовуючи концепцію «подвійної інституціоналізації», сутність якої можна звести до одночасного існування в суспільному просторі «старих» і «нових» інституційних утворень, які взаємодіють в залежності від конкретної ситуації у достатньо широкому діапазоні: від взаємної адаптації до взаємного поборювання [4].

У новому інституціоналізмі існує два основних підходи, які по-різному трактують чинники інституційних змін. На думку Г. Петерса [5, с. 19-20], це нормативний інституціоналізм і так званий інституціоналізм раціонального вибору. Представники першого з цих напрямків, фундаторами якого є Дж. Марч та Й. Олсен [6,7], основну увагу відводять ролі норм у функціонуванні та зміні інституцій. Їхнім послідовником є і Ф. Фукуяма, який вважає, що «норми, цінності та культура у першу чергу зумовлюють попит на ті чи інші інституції» [8, с. 21]. Представники другого напрямку (інституціоналізму раціонального вибору), зокрема Д. Норт, доводять, що поведінка соціальних суб'єктів зумовлюється встановленими правилами та стимулами, вигодами у трансакційних затратах більше, ніж наявними в соціумі нормами та цінностями.

Об'єднує ці два напрямки, на нашу думку, акцент на ролі цінностей, які є фундаментом всіх соціальних норм, а, отже, і всіх форм раціоналізованої поведінки в соціальному просторі будь-яких учасників суспільного життя, перш за все соціальних інституцій. Зрештою, і саме поняття вигоди базується на співвіднесенні з цінностями, якими реально, а не декларативно, керується соціальний актор, практикуючи ті чи інші моделі поведінки.

У веберівській традиції, послідовники якої трактують соціальний світ як достатньо раціоналізований, проблема сутнісного наповнення інституційних трансформацій вирішувалася у рамках достатньо простої та логічної схеми: поява нових цінностей, нової ідеології та, відповідно, нових образів світу, змодельованих ідеологами-інноваторами, після того, як ці ідеї та базовані на них теоретичні конструкції набудуть достатнього розповсюдження і будуть сприйняті громадськістю, легітимізовані в суспільній свідомості, спричиняє якісні зрушення в інституціях. Вони відбуваються у двох взаємопов'язаних напрямках:

- трансформація системи цілей, для досягнення яких призначена певна інституція та, врешті, інституційна система суспільства в цілому;

- зміни у принципах діяльності соціальної інституції, ціннісних засадах, на яких ця інституція базується і які визначають, як саме вона повинна діяти, досягаючи поставлених цілей.

І у першому, і у другому випадках вихідною точкою інституційних трансформацій є зміни у системі цінностей, на які орієнтується соціум. М. Вебер розглядає ці трансформації на прикладі появи і утвердження в Європі пізнього Середньовіччя – початку Нового часу системи протестантської етики із домінуючою цінністю відкладеної винагороди, яка заклала основи нинішньої західної цивілізації та вивела її на передові позиції серед інших цивілізаційних систем, принаймні, якщо оцінювати це з точки зору цінностей добробуту людини та суспільства в цілому у їхньому матеріально-фінансовому вимірі. Під зміною цінностей нами мається на увазі:

- по-перше, зміна самих цінностей, їхнього сутнісного наповнення, наприклад зміна розуміння базових для будь-якої культури понять «добро» та «зло»;

- по-друге, зміна в ієрархії системи суспільних цінностей.

Саме ці виміри інституційних трансформацій розглядає В. Тарасенко на прикладі ідеології споживання: «Що споживати, для чого споживати і як споживати? Ось три центральних питання споживання, котрі проглядаються також через його (соціального інституту-В.С.) ідеологію, систему споживацьких цінностей. Виражаючи безпосередньо ідеологію споживання, система споживацьких цінностей містить у собі утилітарні, соціальні, економічні, естетичні, моральні, культурні, ідеологічні та інші цінності» [9, с. 102].

Цілком очевидно, що система цінностей, яка домінує у певному соціумі та визначає способи мислення і дії всіх соціальних акто-

рів, є одним із найбільш інерційних компонентів соціокультурного простору. Інновації у цій сфері найчастіше зустрічаються із найбільшим опором як з боку суспільної еліти, так і з боку пересічних громадян. Цей факт спричиняє істотні труднощі у творенні нових соціальних інституцій, відповідних модерному суспільству, як «знизу», тобто шляхом природної інституалізації нових соціальних практик, так і «зверху», через промоцію оновлених інституційних форм зацікавленими елітами з метою модернізації суспільства. У другому випадку особливої ваги набуває питання про суб'єктів - ініціаторів трансферу соціальних інституцій та, відповідно, мотивацій, якими вони керуються, здійснюючи ці процеси чи процес модернізації суспільної системи в цілому. Практика трансформації суспільств, які виникли в результаті розвалу СРСР, цілком очевидно демонструє факт істотної різниці у модернізаційних процесах, наприклад, прибалтійських країн та інших держав пострадянського простору. Якщо у першому випадку дії політичних еліт разом із структурами громадянського суспільства принципово не входили у дисонанс із задекларованими модерно орієнтованими цілями та відповідними їм цінностями, то у другому цілком очевидним є факт істотних відмінностей між проклямованими програмами суспільних перетворень та їхніми реальними результатами, спричинений позицією перш за все суспільних еліт (як провладних, так і опозиційно налаштованих).

У сучасній Україні ситуація сприйняття нових ціннісно-нормативних настанов, а, отже, і впровадження інституцій, відповідних модерному суспільству, ускладнюється ще й присутністю факторів, неодноразово фіксованих в емпіричних дослідженнях: істотними суперечностями між владними структурами та громадянським суспільством; низьким рівнем довіри громадян до різноманітних форм вияву громадського життя; ментальною неоднорідністю українського суспільства, наявністю в ньому відчутних поділів, наприклад, регіональних.

Ситуація із трактуванням цінностей як основних чинників модернізації соціальних інституцій ускладнюється ще одним питанням, яке має дискусійний характер: чи є модерні цінності та базовані на них інституції дійсно універсальними, здатними до відтворення у всіх соціальних системах, чи вони, як вважав С. Хантінгтон, повинні розглядатися лише як специфічний продукт західної ліберальної цивілізації, а тому виступають мало придатними для перенесення в інші суспільства? Наступним питанням, продовжуючи

логіку С. Хантінгтона, мало б бути: чи можливі модернізації соціальних інституцій та суспільств в цілому за зразком західних суспільств, чи кожна країна змушена розвиватися за власним сценарієм, творячи оригінальні інституційні форми?

Ще одним чинником трансформації соціальних інституцій виступає певний внутрішній конфлікт в інституціях, які перебувають у процесі оновлення. Тут ми виходимо з положення про те, що базові інституції, орієнтовані на задоволення фундаментальних суспільно значимих потреб, постійно перебувають у стані певного балансу між стадіями свого повноцінного функціонування та дисфункціонування, викликаного зміною соціальної ситуації. Цей факт дозволяє їм безперервно адаптуватися до змінного соціуму, оновлювати свої формальні та сутнісні характеристики, а, отже, зберігатися в соціальному просторі, на відміну від тимчасових інституцій, які із зникненням потреб, котрі вони покликані задовольняти, просто зникають із суспільного поля. Особливо загострюється така ситуація внутрішнього дисонансу в періоди революційного оновлення, модернізації суспільства в цілому, а, отже, і соціальних інституцій, зокрема.

Одним із виявів такого внутрішнього конфлікту є суперечність між сутнісним та організаційним вимірами соціальних інституцій. Важливим компонентом високоформалізованих інституцій є система спеціалізованих організацій, які забезпечують їхню діяльність шляхом гарантування дотримання певних стандартів поведінки всіма, хто підпадає під дію цієї інституції. Наприклад, дія сучасної інституції освіти неможлива без відповідного організаційного забезпечення - наявності системи організацій, які надають освітні послуги відповідного рівня певним категоріям громадян: від раннього дитинства (дошкільні установи) до поважного віку (університети «третього віку»). Цілком очевидно, що спроби адаптувати застарілі, чи просто невідповідні організаційні структури до виконання нових функцій, застосування якісно інших методик роботи ускладнює модернізацію соціальних інституцій, а часом і вихолощує їхній зміст, провокує створення модерних лише за формою соціальних інституцій. Тому саме конфлікт між інноваційними способами задоволення суспільних потреб (сутнісне, функційне наповнення інституції) та застарілими організаційними формами (зовнішній, формальний вимір інституції) виступає як один із важливих внутрішніх чинників інституційних трансформацій, від якого значною мірою залежить успішність цих процесів. Ця ситуа-

ція на прикладі соціальної роботи описується

Т. Семигіною: спроба трансформувати існуючі практики регулювання соціальних проблем, запроваджуючи інноваційні методи роботи в традиційних одержавлених структурах, викликає у автора запитання про реальність існування в Україні інституції соціальної роботи як такої [10].

Ці та інші «побічні» ефекти інституційних трансформацій, зокрема опрацьовані в теорії «інституційних пасток»: ситуацій, коли інституція як реальна практика не відповідає планованим параметрам «інституції-проекту», змодельованого інноваторами, на наш погляд, виступають важливими чинниками інституційної зміни. Вони не лише ускладнюють функціонування інституцій, але і дозволяють їм набути максимально життєздатних форм та змісту.

Рациональність є, безумовно, однією з найважливіших рис будь-якого соціального організму. Її пошуку у всіх формах соціальних взаємодій присвячувалися роботи класиків соціології. Зрештою, і сама соціологічна наука виникла як реакція інтелектуалів на потребу раціоналізувати суспільство з метою нарощення його ефективності, а класичні соціологічні теорії спрямовувалися на пошук раціональних форм задоволення суспільно значимих потреб, які б гарантували загальне благо. Проте, як зауважує С. Макеев, аналізуючи класичні підходи до трактування соціальних інституцій, в кінці ХХ ст. «...дещо істотно змінилося: і світ, і способи його відчуття, розуміння і пояснення. Що стосується світу, то його конститутивними рисами визнається невизначеність..., прогресуюча індивідуалізація приватного життя» [11, с. 19-20]. У стосунку до проблеми динаміки соціальних інституцій це знаходить свій вияв у необхідності визнання можливості, по-перше, віддання переваги, принаймні тимчасової, недостатньо раціональним, з точки зору суспільства, формам задоволення соціально значимих потреб (прикладом такого роду може служити «ефект QWERTY», описаний Д. Нортон), по-друге, свідоме провокування суспільства до інституціалізації таких практик, які дозволяють певним соціальним суб'єктам отримувати невиправдані переваги на шкоду загальним суспільним потребам. Тобто можна стверджувати існування ситуації наявності у соціальному просторі інституційних утворень, які в принципі не здатні виконувати свої функції (щодо суспільства в цілому), оскільки допускають можливість надання небажаних, з точки зору суспільства, преференцій промоутерам соціальних псевдореформ.

Факт паралельного співіснування поряд із легальними соціальними інституціями до-

статньо широко практикованих неформальних правил гри (свого роду інституційного резерву), які можуть за відповідних умов трансформуватися у повноцінні соціальні інституції, відзначається у роботах Д. Норта. У випадку модернізації пострадянських суспільств та їхньої інституційної системи така ситуація доволі часто означає наявність істотних ускладнень для утвердження нових, відповідних модерному суспільству інституцій, які одночасно можна трактувати і як чинники інституційних трансформацій, оскільки нові інституції утверджуються в соціальному просторі, долаючи спротив небажаних, з точки зору суспільства, інституційних форм.

На основі проведеного теоретико-методологічного аналізу проблеми чинників модернізації соціальних інституцій можна зробити наступні висновки, які можуть мати певну значимість не лише для подальших напрацювань у галузі інституційної теорії, але і практичну вагу при реалізації соціальних реформ у сучасному українському суспільстві:

1. Динаміка, трансформації соціальних інституцій є цілком природним способом їхньої життєдіяльності, що набуває особливої ваги в суспільствах, які перебувають на стадії цивілізаційних трансформацій, а, отже, потребує комплексної уваги дослідників: соціологів, економістів, політологів та фахівців інших галузей знань, в яких практикується інституційний підхід до аналізу суспільних феноменів;

2. Є сенс виділяти дві групи чинників інституційних трансформацій:

- по-перше, зовнішні щодо соціальних інституцій. Це передусім зміни соціуму. Вони умовно можуть бути зведені до:

- трансформації чи зникнення потреби, на досягнення якої спрямована інституція. В останньому випадку і сама інституція зникає після певного часу дисфункційного характеру «роботи на себе» та самолегітимації. Така ситуація можлива у випадку із соціальними інституціями, які мають тимчасовий характер, тобто сформовані для задоволення суспільних потреб, які не є базовими, фіксуються лише на певних стадіях функціонування суспільства;
- зміни можливостей, які створюють нові шляхи задоволення цієї потреби, більш ефективні в даній ситуації: появи іншого розуміння цілей діяльності інституції, наявності відмінних соціокультурних умов, які диктують видозміну способів задоволення суспільно значимих потреб, тощо.

Основним чинником цієї групи, на наш погляд, є трансформація ціннісно-нормативної системи певного соціокультурного середовища, тобто поява нових цінностей і базованих на них норм, чи зміна сутнісного наповнення,

розуміння певних цінностей, або зміна ієрархії суспільних цінностей;

- по-друге, внутрішні, які часто є реакцією на зовнішні подразники, а, отже, можуть розглядатися як фактично різновид перших. Їхньою основною причиною є «пошук інституцією» можливостей адаптуватися до змін у соціумі, в якому вона функціонує, до реалізації нових можливостей, які були закладені в потенціал інституції, проте з якихось причин раніше не використовувалися. Вони виникають в результаті:

- цілеспрямованих пошуків можливостей більш ефективної діяльності окремими представниками (агентами – за визначенням О. Іншакова) інституції: індивідуальними (окремі лідери та функціонери-інноватори) або груповими. Іншими словами: навіть окремі особи, діючи в рамках певних інституцій та встановлених ними правил, мають поле для самостійних рішень, експериментування, новацій, і це поле в сучасному індивідуалізованому світі постійно розширюється;

- стихійних варіацій у виконанні функціонерами своїх обов'язків у ділянках «на грані девіації»;

- трансформацій в організаціях (системі організацій), які забезпечують діяльність інституції. При такому варіанті інерція традиційних організаційних форм часто залишається, а, отже, вони намагаються самолегі-

тимізуватися, «вмонтуватися» в нову (псевдонову) систему.

Такі ситуації можуть трактуватися одночасно як загроза стабільності інституцій і внесення в них дисфункцій, які призводять до руйнування інституційних порядків (класичний інституціоналізм), та як одне із важливих джерел, життєво необхідних для соціуму, в т.ч. і самих інституцій як їхньої важливої частини, позитивних інновацій (неоінституціоналізм);

3. Особливої ваги в умовах наростання соціальної невизначеності, багатоваріантності суспільних трансформацій та, відповідно, ризиків, які ними провокуються, набуває проблема суб'єктів: ініціаторів та промоутерів трансформації соціальних інституцій. Зважаючи на різний рівень усвідомлення ними своїх дій та їхніх наслідків, а також на розмаїття їхньої мотивації, зрештою і конкуренції їхніх інтересів, можна спостерігати доволі широкий діапазон наслідків таких інституційних змін: від безумовної адекватності вимогам часу до спроб опору їм і набуття певних вигод для себе при ігноруванні стратегічних потреб суспільства.

Пропоновані висновки мають характер гіпотез, а, отже, вимагають масштабної емпіричної перевірки, що і є одним із можливих напрямків подальших соціологічних досліджень проблеми чинників інституційної динаміки, характеру їхньої дії.

Література

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
2. Макеєв С. Інституційні інкубуси та еволюція суспільств / С. Макеєв // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна – 2011. – Вип. 5. – С. 3 – 9.
3. Головаха Е. Законы институциональных изменений / Е. Головаха // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2011. – №948. – С. 9 – 13
4. Головаха Є. Пострадянська деінституціалізація та становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С. 5 – 22.
5. Peters G. B. Institutional Theory in political Science. The «New Institutionalism» / B. Guy Peters. –London & New York. : PINTER. – 1999. – 183 p.
6. March J. G. Institutional Perspectives on political Institutions / J. G. March, P. Olsen // Governannce. – 1996. – № 9. – P. 247-264;
7. March J. G. & P. Olsen. Rediscovering Institutions // J. G. March, P. Olsen. – New York : Free Press. – 1989. – 167 p.
8. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер.с англ.] / Ф. Фукуяма – М. : АСТ : Хранитель, 2006. – 220 с.
9. Тарасенко В. Социология потребления: методологические проблемы / В. Тарасенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 166 с.
10. Семигіна Т. Соціальна робота в Україні: є вона чи її насправді немає? / Т. Семигіна // Соціальна політика і соціальна робота. – 2007. – № 2. – С. 122 – 136
11. Макеєв С. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению / С. Макеєв // Проблеми розвитку соціологічної теорії / Соціологічна асоціація України, Ін-т соціології НАН України ; за ред. М. Шульги, В. Ворони. – К., 2003. – С. 16 – 22.